

Pojmy "pozice a role" v občanské společnosti

Karolina Adamová, Ladislav Krížkovský

Jedním z výsledků a zároveň nástrojů vědeckého zkoumání života občanské společnosti jsou pojmy pozice a role. Jejich význam spočívá v tom, že umožňují hlouběji pronikat od jevových stránek k podstatě vztahů mezi součástmi společenského systému, postihnout vnitřní zdroje jejich individuálních životních pohybů i cíleného fungování společenského celku. Jsou úzce spjaty se systémovým pojetím občanské společnosti a pouze v jeho rámci mohou dosáhnout plného využití v procesu vědeckého poznání a aplikační praxe. Významu těchto pojmů však dosud neodpovídá ani stupeň teoretického vymezení obsahu ani rozpracování metodiky uplatnění v jednotlivých společenskovědních disciplínách.

Podle dosažených výsledků relativně nejdále postoupila sociologie. Ani zde se však nedospělo k potřebné shodě názorů na obsah a společenské využití výchozích pojmů. Sociální pozice je obvykle vykládána příliš obecně, jako místo jedince nebo skupiny v systému sociálních vztahů, často bez bližšího vymezení jejich povahy.^{1/} Někdy se ovšem zdůrazňuje i poznávací aspekt tohoto pojmu, který poskytuje možnost účelně zařadit jednotlivou osobu nebo skupinu osob do konkrétního sociálního systému. Struktura sociálních vztahů v určitém systému se přitom chápe jako předem daná, mnohorozměrná "sociální mapa", jež znázorňuje "krystalizační body" funkcí, úkolů a způsobů jednání různých osob a umožňuje stanovit jejich vzájemné sociální postavení.^{2/}

R. Dahrendorf vysvětluje sociální pozici jako místo v mechanismu vztahů společnosti, označující existenci, směr a partnera společenské interakce, nikoli však její obsah.^{3/} Podle D. Krecha, R. S. Crutchfielda a E. L. Ballacheye jde o společenstvím uznávanou kategorii nebo místo v systému společenské klasifikace, například v systému věk - pohlaví.^{4/} J. Szczepeński definuje pozici v souvislosti s mikrostrukturou plně rozvinutých skupin. Představuje souhrn práv a povinností jednotlivce ve skupině ve vztahu k jejím ostatním členům a jako taková je různým způsobem diferencována. Určité pozice, se kterými jsou spojena širší oprávnění, širší okruh činností a větší ocenění, jsou považovány za vyšší, jiné, které neplní tyto podmínky, za nižší. Některé pozice jsou na stejné "úrovni", čímž v rámci struktury skupiny vznikají seskupení osob s podobnými pozicemi.^{5/}

Z. Bauman s uplatněním historické metody spojoval úvahy o sociální pozici s diferenciací vlastnictví, která v dějinném procesu vedla k rozvrstvení společnosti a tím i odlišení "sociální pozice" neboli souhrnu práv a povinností příslušejících různým členům společnosti. Formální zrovnoprávnění všech dospělých jednotlivců,

kteře tvořilo rodovou tradici, bylo nahrazeno diferenciací práv zakotvených ve zvykovém i v psaném právu.^{6/}

V tomto smyslu chápe i řada dalších sociologů, právníků a politologů sociální pozici jako souhrn práv a povinností, které skupina stanovila jedinci, umožňující určit jak sociální status, tak přímo i prostřednictvím sociálního statusu sociální roli.^{7/}

Stále větší důraz se klade na sociální hodnotu místa (postavení), které zaujímá jedinec či jiný subjekt společenského života v konkrétním sociálním útvaru ve vztahu k sociálním pozicím ostatních. Hodnota se přitom chápe především jako vztahová kategorie jak v rovině vztahů mezi dvěma subjekty v rámci téže skupiny, tak v rovině mezi těmito subjekty a jejich hodnotovými systémy, ve smyslu přiřazování "hodnocené pozice" do kontinua hodnot, tj. zjišťování, zda přísluší či nepřísluší k určité hodnotě a o jakou hodnotu se jedná.^{8/} Vzhledem k tomu, že k zařazení sociální pozice do hierarchicky uspořádané struktury příslušného sociálního celku dochází podle hodnotového systému tohoto celku, je sociální pozice zároveň sociální hodnotou, kterou sociální celek (skupina či celá společnost) přiděluje konkrétní sociální pozici podle uznávaných hodnot.

Důležité je i to, že sociální pozice je v mnoha směrech determinována (původem, biologickými znaky, vzděláním a výchovou, majetkem, zaměstnáním, společenskou angažovaností apod.), ale nikoli absolutně, jednou provždy. Mění se podle hodnoty, která je jí v konkrétním místě a čase přikládána příslušným sociálním celkem, a podle sociální mobility daného subjektu.

Společenskovědní teorie navíc rozeznává jednak sociální pozice formální, jež zastávají subjekty společenského vztahu ve formální struktuře, respektive organizaci určitého sociálního celku, a sociální pozice neformální, jež zaujímají v neformální struktuře či organizaci, jednak pozice získané, které jedinec nabyl v procesu socializace, a připsané, k nimž dospěl bez vlastního přičinění.

Značně rozdílné jsou i názory na vzájemný vztah pojmu sociální pozice a pojmu sociální status, který svého času zavedl R. Linton.^{9/} Jeho definice (status jako postavení jedince v určitém modelu společnosti, jako soubor práv a povinností ...) svědčí o ztotožnění obsahu obou pojmů a tento názor přejala i řada dalších teoretiků, např. T. Parsons, J. Szczepeński, L. A. Coser.^{10/} Také I. Robertson^{11/} považuje status za pozici ve společnosti a spolu s rolí za dvě strany téže mince, aniž by přitom termín pozice chápal ve smyslu sociální pozice.

Řada jiných teoretiků považuje sociální status spolu se sociální rolí za součásti sociální pozice. Pro status jsou podle nich charakteristická práva, pro sociální roli povinnosti a závazky, tj. očekávání.^{12/} Někteří autoři naproti tomu preferují důsledné odlišení sociální pozice od statusu.^{13/} B. Barber, J. Kahl a jiní spojují status s takovými atributy jedince jako je povolání, příjem, vlastnictví, moc, vzdělání a prestiž,^{14/} jiní autoři ho vysvětlují jako úroveň (výšku) zařazení člověka do hierarchie prestiže ve skupině nebo společnosti.^{15/}

S využitím rozborů D. A. Sweetsera, V. Packarda, R. Dahrendorfa, W. L. Warnera, R. Starka a dalších je možno pluralitu pojetí pojmu sociální status shrnout tak,

že je v různých souvislostech používán ve významu: 1. souboru práv a povinností; 2. socio-ekonomického statusu ve vztahu k povolání, příjmům, prestiži apod.; 3. hodnoty sociálního místa jedince v sociální struktuře společnosti; 4. celkového postavení jedince ve společnosti jako souhrnu všech jednotlivých statusů; 5. prestiže, vážnosti, hodnotového ocenění; 6. sociální role; 7. sociální pozice.

Ještě širší pluralita názorů, definic a teoretických hodnocení se vyskytuje u pojmu role. Historicky se vyvíjel od starověkých představ o světě jako velké scéně, o člověku jako hráči rolí a o bohu (ev. bozích) jako režiséru, který vše řídí, jak jsou tradičně spatřovány již u Platóna, stoiků a dalších představitelů antické filosofie. Výstižně to vyjadřuje R. Dahrendorf, když ve své studii *Homo sociologicus* uvádí, že od "antiky přes křesťanskou tradici se obraz *teatrum mundi* stává všední frází".^{16/} Srovnání světa se scénou, na níž hraje každý svoji roli se vyskytuje v dílech téměř všech velkých osobností středověku i novověku, od Cervanta, Calderona, Shakespeara až po současné filosofy a dramatiky.^{17/}

Ovšem vznik ucelené teoretické koncepce sociální role je připisován až dvěma významným americkým autorům - C. H. Meadovi a zejména R. Lintonovi. Linton vysvětluje roli jako dynamický aspekt statusu. Každému jedinci je společensky přidělen status, který pak zaujímá ve vztahu k jiným statusům. Když realizuje práva a povinnosti, které konstituují status, hraje roli.^{18/} Dynamický aspekt statusu přitom Linton chápe jako určitý vzorec chování, přičemž aktuální chování téměř nikdy není totožné s daným kulturním vzorcem. Zároveň uvádí, že subjekt nejedná jen jako individuum, nýbrž jako člen skupiny a že jeho chování představuje jakýsi kompromis mezi tím, co je touto skupinou, respektive celou společností očekáváno, a jeho individuálním charakterem. Role se tak stává specifickým spojovacím článkem mezi společností a jednotlivcem.

S tímto pojetím role se vcelku ztotožňuje řada dalších významných teoretiků, jako T. Parsons, R. K. Merton, E. L. a R. E. Hartleyovi a další. T. R. Sarbin chápe roli jako modelový sled naučených jednání nebo činností, vykonávaných jedincem v interakční situaci,^{19/} J. R. Moreno a L. D. Zelený ji vysvětlují jako lidskou interakci koordinovanou s normami dvou nebo více statusů a realizaci role jako adaptaci na normy chování jiného a přizpůsobení vlastního chování podle očekávání jiného.^{20/}

Mnoho autorů se tak či onak ztotožňuje s definicí D. J. A. Woodlanda, podle níž je sociální role očekávané chování, spojené se sociální pozicí.^{21/} Podle J. Szepepaňského je role poměrně stálý a vnitřně spojený systém chování, souhrn reakcí na chování jiných osob, probíhající podle víceméně fixovaných vzorů, jejichž respektování skupina od svých členů očekává.

Významné místo v úvahách o roli zaujímá otázka chování v roli, respektive sehrání role. Jde zejména o nesprávné přehlížení rozdílu mezi rolí jako normativně očekávaným chováním a vlastním chováním člověka v určité roli. Tento nedostatek vytýká R. Dahrendorf nejen K. Davisovi, ale s menší dávkou oprávněnosti i H. Gartovi, C. W. Millsovi a jiným.^{22/}

Tohoto nebezpečí si byl vědom i T. Parsons, jehož koncepce sociálního systému jako výsledku interakce řady jednajících aktérů implikuje i určité pojetí sociální role a jednajících individua jako hráče rolí. Role v ní představuje organizovaný sektor aktérový orientace, která konstituuje a definuje jeho účast v interakčním procesu.^{23/} Zahrnuje řadu komplementárních očekávání, která se týkají vlastní aktivity aktéra i jednání těch, s nimiž se nachází v interakci při uspokojování určitých potřeb sociálního systému. T. Parsons vychází z toho, že většina rolí je institucionalizována a že jako takové vystupují ve shodě s převládajícími kulturními vzory a jsou organizovány kolem očekávání konformity s morálně sankcionovanými vzory hodnotových orientací, jež sdílí členové příslušného kolektivu.^{24/} V tomto smyslu je role donucujícím, determinujícím faktorem, jehož prostřednictvím se projevuje nadvláda společnosti (nebo jejích strukturálních součástí) nad jednotlivcem. Prosazováním uznání a plnění rolí se určitý sociální systém zmocňuje jednotlivce a využívá jejich aktivity pro své účelné fungování. Jednotlivec se stává faktickou součástí (subsystémem) společenského systému, když se ztotožňuje s požadavky jeho sociálních rolí a když příslušnými úseky svého celkového jednání přispívá k jejich realizaci. Jinými slovy aktivita spojená s uskutečňováním rolí jednotlivců musí napomáhat realizaci rolí vyššího systémového celku.

T. Parsons si však brzo začal uvědomovat nebezpečí plynoucí ze striktního determinismu jeho systémové koncepce rolí a proto přistoupil k zdůrazňování prvku volnosti ve vztahu "aktéra" k rolím. Respektuje skutečnost, že někteří lidé mají možnost stanovit vlastní cíle a standardy, přijímat obsah institucionalizovaných očekáváníí rolí a zároveň je modifikovat a obohacovat něčím novým, přizpůsobovat je vlastním ideálům.^{25/} Role je sice stanovena sociálně, ale její konkrétní podoba je utvářena nositelem sociální pozice, který zpětně působí na konsensus představ o očekávaném chování. Problematikou určité míry volnosti a odstupu individua vůči sociálně předepsaným rolím se zabývá i řada dalších sociologů (jako J. Bensman, B. Rosenberg, M. Duverger, P. R. Hofstädter a další. Někteří, například T. M. Newcomb a T. R. Sarbin, dospívají k závěru, že roli ve smyslu očekávaného a předepsaného chování (tj. ideální roli) nutno odlišit od role ve smyslu její realizace, od chování v roli nebo sehrání role.^{26/} Vysvětlují, že očekávané chování nemusí být nutně identické se skutečným chováním, že aktuální chování může mít v určitých podmínkách života společností i charakter transformace rolí, distance od rolí, manipulace s rolemi nebo dokonce odmítnutí role.

Transformace rolí, jak uvádí P. L. Berger, souvisí s tím, že lidé v dějinném procesu mění a přetvářejí své sociální poměry a že každá významná změna těchto poměrů nutně přináší novou definici situace, v níž jednotlivci i celé skupiny začínají jednat proti společenskému očekávání. Jestliže většina lidí ve společnosti odmítá hrát role podle tradičního očekávání, dochází dříve nebo později k základním změnám společenské struktury, které mohou mít v extrémních podmínkách i charakter revoluce.^{27/}

Distance od role znamená všechny situace a případy, kdy je role hrána úmyslně bez vnitřního ztotožnění, nebo kdy aktér udržuje odstup mezi svým svědomím a hráním role. Jak správně uvádí E. Goffman^{28/} nejde o únik od dané role, ale spíše o demonstraci toho, že člověk je v určité roli angažován jen částí své bytosti, že stojí nad rolí, nebo k ní má určité výhrady.

Skutečnost, že určitá část lidí (případně i většina) hraje své osobní role s jistým odstupem od modelů chování stanovených, očekávaných a vyžadovaných společností, nebo je zcela odmítá, má mnoho příčin (antropologických, sociálních, ekonomických, politických, psychologických, etických atd.), jejichž rozpracováním se zabývá prakticky každý ze společenských vědních oborů. Jednou z rovin integrace jejich poznatků je teorie odcizení, jak k ní v různých historických situacích a na rozdílných úrovních dospívali již stoupenci francouzského a německého osvícenství (J. J. Rousseau, J. W. Goethe, J. F. Schiller aj.), německé klasické filozofie (G. W. F. Hegel a L. Feuerbach aj.), učení socialismu (K. Marx, G. Lukács, H. Popitz, H. Marcuse, H. Lefebvre aj.) a jak jsou vyjádřeny v řadě moderních společenských vědních koncepcí (C. W. Mills, R. K. Merton, E. Fromm, R. A. Nisbet, D. W. Dean, M. Leeman, R. Blauner atd.).

Určitým problémem zůstává i rozlišení pojmů sociální role a sociální funkce. Teoretické vymezení obsahu pojmu funkce se vyznačuje obdobnou pluralitou názorů jako v případě role.^{29/}

Jak lapidárně shrnuje B. Geist v Sociologickém slovníku^{30/}, je termín funkce používán rozdílně nejčastěji ve významu činnosti, popřípadě výsledků působení činnosti, závislosti, smyslu či významu, vztahu, souvislosti, cíle, účelu, úkolu, pracovního zařazení v zaměstnání nebo ve veřejné činnosti apod. Pro zkoumání statusu a role subjektů občanské společnosti jsou přínosná zejména pojetí představitelů strukturálně-funkcionální teorie, podle nichž jsou funkce ty pozorovatelné výkony, přínosy, následky a důsledky, které přispívají k adaptaci a vyrovnání (uspořádání) určitého systému.

Koncepce společnosti ve smyslu dynamického, vnitřně diferencovaného systému, který se fungováním a vzájemnou interakcí subsystémů a celku trvale reprodukuje, přizpůsobuje změnám vnitřního a vnějšího prostředí a dále vyvíjí od nižšího k vyššímu stupni organizovanosti, vidí ve funkci hodnotu (velikost) závislosti prvků, jež vyplývá z místa, které zaujímají ve struktuře celku. Zatímco role implikuje v obvyklém pojetí záměr a vědomé očekávání skupiny a má značně subjektivní charakter, vystupuje funkce jako objektivní následek akce a její význam spočívá v tom, že konkrétní subsystém (prvek, subjekt) přispívá k uspokojení jedné nebo více sociálních potřeb subsystému vyššího řádu, nebo celého společenského systému. S problematikou diferenciací a vzájemné souvislosti rolí a souborů rolí je úzce spjata snaha mnoha teoretiků o jejich klasifikaci. Dosažené výsledky jsou však z hlediska komplexnějšího poznání vztahů a procesů soudobých společností málo uspokojivé. Kritéria, která jsou používána, většinou neposkytují možnost postihnout rozdíl v obsahu a vzájemném propojení rolí sociálních subjektů v rámci společnosti,

jež funguje jako živý organismus, jako systém, který se plněním rolí v rovině součástí i celku neustále reprodukuje, přizpůsobuje změnám vnitřních a vnějších podmínek a dále se vyvíjí. To platí jak pro oprávněně kritizované Lintonovo^{31/} rozlišování mezi rolemi připsanými a získanými,^{32/} pro Nadelovu klasifikaci rolí podle postavení člověka v rodině, povolání atd.,^{33/} pro Popitzovo rozdělení rolí podle sankcí, tak pro Newcombovo rozlišování na role společné a specifické a další klasifikační koncepce.^{34/}

Z podstaty člověka jako souhrnu společenských vztahů a zároveň individuálních charakterových vlastností a citové sféry, jednoty, vnitřních rysů a zvláštností, odrážejících veškeré vnější vlivy, se odvozuje diferenciací jeho rolí. Dochází k ní jednak interskupinově, z různých sociálních pozic daných příslušností jedince k několika sociálním skupinám, jednak intraskupinově z diferenciací sociálních pozic ve skupině. V rovině každého společenského subjektu se zpravidla jedná o soubor rolí (role - set), označující úhrnný počet vztahů rolí, jež má daný subjekt tím, že zastává určitý sociální status.^{35/}

Úkolem, k jehož splnění by se měly spojit všechny společenskovední obory, je dospět nejenom k jednotné, obecně použitelné definici role, ale i k vypracování klasifikačních soustav, umožňujících obsahově a metodologicky postihnout strukturální a funkcionální vazby rolí sociálních subjektů v rámci společenského systému a jeho subsystémů (zejména ekonomického, sociálního, politického, kulturního a etického). Výzkum každého z těchto subsystémů bude pak vyžadovat další upřesnění jak obecného vymezení rolí, tak jejich klasifikačních modelů. Tím se otevře nový prostor a zároveň způsob zkoumání občanské společnosti v její konkrétné historické celistvosti a vnitřní diferenciaci.

* * *

Jakýkoli hlubší, zejména interdisciplinární, výzkum vzájemného působení pozic a rolí subjektů občanské společnosti vyžaduje alespoň rámcovou shodu v tom, co se rozumí občanskou společností, jaké subjekty v ní působí a na jakých principech se uplatňuje jejich vzájemná interakce. Ani na tyto otázky dosud neexistuje jednoznačná odpověď. V teoretických pracích a diskuzích se sice uvádí množství názorů a definic, ale k žádoucí integraci dosažených poznatků zatím dochází jen sporadicky.

Soudobý obsah pojmu občanská společnost je poměrně vágním vyústěním diskuzí o vztahu společnosti a státu, probíhajících od poloviny 18. století. Původně vyjadřoval názor, že člověk vždy žil v určitých společenských formách, že společnost a stát nejsou identické, že stát jako politická instituce se objevil až na určitém stupni vývoje společnosti v důsledku růstu výroby, vzniku soukromého vlastnictví a rozdílu mezi bohatými a chudými. K tomuto pojetí přispěli ve značné míře A. Ferguson^{36/} (u něhož se poprvé objevil pojem občanská společnost, civil society) a A. Smith.^{37/}

V Hegelově logickospekulativní historické teorii vystupuje občanská společnost v rámci koncepcie mravního ducha jako antiteze rodiny a státu, jako syntéza podmiňující spojení principu rodiny a občanské společnosti. Jednotlivci v občanské společnosti vystupují jako soukromé osoby se svými sobeckými cíli v podmínkách neustálého růstu potřeb, dělby práce, růstu bohatství jedněch a chudnutí druhých. Podle Hegela sobecký účel, podmíněný ve svém uskutečnění všeobecností, zdůvodňuje systém všestranné závislosti, takže obživa a blaho jednotlivce a jeho právní jsoucno se proplétají s obživou, blahem a právem všech, jsou na nich založeny a jen v této souvislosti jsou zajištěny. Každý jednatel, který uskutečňuje svůj cíl, zároveň tím napomáhá uskutečnění všeobecných cílů, a všeobecné cíle zase napomáhají realizaci jeho cíle.

Hegel chápal, že v občanské společnosti se projevuje nerovnost a třídní rozvrstvení, ale považoval tento stav za plně oprávněný. Vysvětloval, že právě to vše, co se navenek projevuje jako pohyb protikladů, je občanská společnost nebo "vnější stát", "stát rozumu". Přitom stát nepovažoval za produkt společnosti, ale naopak společnost za podřízený moment státu, za systém potřeb zprostředkovaný prací, založený na panství soukromého vlastnictví a všeobecné formální rovnosti lidí.^{38/}

Hegelův pojem občanská společnost formálně převzal K. Marx, ale postupně ho naplňoval novým obsahem, až ztratil svůj původní význam a začal být uplatňován jako synonymum pro vyjádření kapitalistického společenského a státního zřízení, které má být překonáno socialistickou revolucí a nahrazeno zřízením socialistickým.

Italský teoretik A. Gramsci v úvahách o politice, povaze státu a státnosti rozlišoval mezi občanskou a politickou společností. Občanskou společností chápal soubor institucí a organizací nestátní povahy a politickou společností oblast veřejné moci a státního donucení.

V současné době převládá názor, že historická situace, v níž existoval protiklad státu a společnosti, byla již překonána, že konkrétně nazíraný stát není myslitelný jinak než jako partner jiných sociálních struktur. Občanská společnost je v různých souvislostech definována jako sféra lidské existence, na kterou státní moc bezprostředně nepůsobí; politická společnost jako organizace a způsob fungování celé politicky organizované společnosti, tj. politického systému. Pojmem občanská společnost je stále více používán k charakteristice společenství plnoprávných suverénních občanů, kteří se mohou aktivně podílet na vytváření a kontrole státní politiky a kde se uplatňují demokratické ideje, mechanismy a procedury.

Určité nesnáze činí i rozdílnost chápání obsahu pojmu společenský subjekt a s tím související charakteristika a klasifikace subjektů občanské společnosti. Jde o problematiku, jejíž filozofická geneze sahá až do starověkého Řecka, kde Aristotelés označoval slovem "subjekt" jednak neměnného nositele objektivních vlastností, jednak logický subjekt. Subjekt jako nositel určitých vlastností, stavů a činností byl původně totožný s pojmem substance. Teprve od novověku, počínaje zejména Descartem, byl pojem subjekt spojován s individuálním vědomím, s procesem

poznání, ovšem nejprve uměle izolovaného, ze společenských vztahů a historických souvislostí v podstatě vytrženého jednotlivce. Později pod vlivem německé klasické filosofie, především Hegela, byla překonána omezenost "gnozeologické robinzonády" do značné míry tím, že subjekt byl "zspolečněn" (pochopen v síti společenských vztahů) a ze jeho vztah k objektu byl pojímán i ve smyslu praxe.

K dalšímu objasnění přispěl K. Marx, podle něhož subjektem může být jen historicky konkrétní společenský člověk, neboť určité poznávací schopnosti jsou výsledky sociálního života, vázané na komunikaci a závislé na daném stavu výrobních sil a společenského poznání. Praxí působí subjekt na materiální svět a přetváří ho v lidský svět tím, že v něm objektivizuje svou subjektivitu, své síly a schopnosti, že jako aktivní nositel poznávacích funkcí na základě společenské praxe cílevědomě působí na své prostředí, aby si ho duchovně a materiálně osvojil.

Politologické určení subjektu souvisí s vědeckým pojetím společnosti jako systému sestávajícího z velkého množství navzájem strukturálně a funkcionálně spjatých součástí - subsystémů, z nichž každý svým působením a v interakci s ostatními zabezpečuje podmínky vlastního života (autoreprodukce, přizpůsobování změnám vnitřních a vnějších podmínek, dosahování cílů atd.) i trvalou existenci celku.

Výchozím subjektem veškerého společenského, tedy i politického dění je člověk jako jedinec (osobnost) i jako organická součást ostatních subjektů (sociálních skupin, hospodářských, sociálních, politických, kulturních aj. organizací, politických stran, státních orgánů atd.). Na jedné straně plněním souboru svých rolí a v mnoha rovinách interakce s ostatními subjekty společnost spoluvytváří, na druhé straně je jejím produktem (zaujímá pozice a plní aktivity podmiňující reprodukci své osobnosti i celé společnosti).^{39/}

Nejpřekvapivější vymezení obsahu pojmu subjekt podává právní věda. Omezuje se na právní stránku subjektivity a dochází k závěru, že subjekty práva jsou účastníci právních vztahů a také ti, kdo se jich pouze mohou zúčastnit. V podstatě jde o způsobilost mít v mezích právního řádu práva a povinnosti. Právní subjektivita přitom vzniká narozením a zaniká smrtí. Právo být subjektem občanských práv v plném rozsahu vymezeném právním řádem zaručuje v naší občanské společnosti Ústava České republiky a Listina základních práv a svobod.^{40/}

Teorie práva i právní praxe rozeznává jednak subjekty právotvorné (parlament, vláda, ministerstva, jiné správní úřady a orgány územní samosprávy a zastupitelstva územních samosprávných celků), jednak adresáty právních norem, jimiž jsou osoby fyzické a osoby právnické. Ve skupině právnických osob rozlišuje subjekty soukromoprávní (korporace, nadace a fondy) a subjekty veřejnoprávní (například územní samosprávné celky).^{41/}

Ze všech uvedených hledisek je možno za subjekty občanské společnosti považovat:

1. Každého člověka (osobu fyzickou, tj. osobu přirozenou), označovaného jako subjekt veřejného práva zpravidla výrazem "občan"^{42/}, čímž se podle V. Knappa míní každý člověk nezávisle na tom, zda je či není občanem České republiky.^{43/}

2. Malé skupiny charakterizované osobními pojitky, často podle Ch. H. Cooleye nazývané prvotními.^{44/}
3. Skupiny s převažujícími neosobními pojitky, jejichž funkční spojitost rolí (trvalá soustava svazků mezi rolemi) se v sociologii a politologii obvykle označuje jako organizace.^{45/} V teorii práva vystupují jako tzv. osoby právnické a jsou členěny na soukromoprávní a veřejnoprávní.
4. Stát jako politická organizace celé občanské společnosti, slouží uplatňování její politické moci a zabezpečování principů jejího fungování, jako subjekt veřejného práva a v tom smyslu i subjekt právotvorný.

V myšlení a jednání všech těchto subjektů se musí jako společné pojítka s celou společností uplatňovat:

1. princip suverenity lidu, konkretizovaný nadřazeností občana nad státem v podobě ústavního kodexu lidských a občanských práv, volebního zákonodárství a garance práv menšin;
2. vázanost všech součástí společenského systému včetně státu právem, to je ústavou, zákony, obecně závaznými akty mezinárodního práva a mezinárodními právními akty, které stát uznal;
3. demokratické zásady a procedury v rozhodování o společných záležitostech a s tím související pluralismus, konsensus, právní jistota a legitimita;
4. souladnost obsahu norem práva a morálky, implikující požadavek pravdivosti, spravedlnosti, tolerance a vzájemné úcty;
5. mravně a sociálně politicky pojatý princip občanské solidarity a humanismu. K tomu přistupuje obecná spoluodpovědnost za vytváření zdravého životního prostředí, za účinnost opatření k zachování míru a boje proti jakýmkoli formám bezpráví a násilí.

Tato ideová východiska jsou pro všechny subjekty občanské společnosti nejen morálním a právním imperativem, ale i kritériem společenského očekávání a hodnocení. To platí především o jejich elementárním článku - člověku, jako osobnosti, která svým produktivním, politickým, duchovním, kulturním a morálním jednáním působí na společenský vývoj. Smyslem jeho životního procesu je trvalá autoreprodukce, jejímž základem je výroba a spotřeba materiálních a duchovních statků, potřebných k tomu, aby mohl žít, dále se zdokonalovat, obnovovat svou existenci ve svých dětech, pečovat o blaho rodiny, obce a společnosti, dosahovat sobě i úrovni společenského vývoje odpovídajících cílů a přitom všem se neustále přizpůsobovat změnám vnitřního a vnějšího prostředí a odstraňovat překážky, které se mu staví v cestu. Důležité je, že jde o proces, který má mnoho rozdílných stránek, rovin a dimenzí jak v myšlení a jednání individua, tak v jeho vztahu k ostatní společnosti.

Člověk v něm vystupuje nejen v rolích člena rodiny, sociálních skupin, obce, národa atd., ale i v rolích výrobce a spotřebitele materiálních a duchovních statků, tvůrce a uživatele kulturních hodnot, subjektu a objektu morálky, práva a politické moci, nositele určitého světového názoru, zastávce nebo odpůrce těch či oněch eko-

nomických, sociálních, politických, kulturních a jiných představ, požadavků, teorií a pod.^{46/}

Cesta poznání od jevových stránek k podstatě občanské společnosti předpokládá soustavný interdisciplinární výzkum všech těchto jeho pozic a rolí, nejen jejich obsahového vymezení, ale i příčin a důsledků jejich častých vychýlení od etických a právních normativů společenského očekávání a hodnocení. To ostatně platí o pozicích a rolích všech subjektů občanské společnosti. Pro politologii jsou přitom nejdůležitější exaktní poznatky, zejména o těch, které působí v politické oblasti života občanské společnosti, tedy o genezi, obsahu a vývoji pozic a rolí subsystémů politického systému. Zkoumá, jak se politicky, eticky a právně profilují, jak se navzájem podmiňují a ovlivňují, jak se ve složitých interakčních procesech váží do vyšších systémových celků, až se nakonec po řadě modifikací, zájmových konfrontací a volebních aktů politického výběru realizují v mocenských institucích tvorby, provádění a kontroly celospolečensky závazných politických rozhodnutí. Vedle politických osobností, vystupujících obvykle v politických pozicích a rolích občanů, členů a nečlenů politických hnutí a stran, voličů, zastánců nebo kritiků vládní politiky, politických funkcionářů atd. se pozornost politologů zaměřuje zejména na pozice a role politických stran, nátlakových skupin a státních orgánů.

Také pro politické strany je charakteristické, že jsou jednak produktem občanské společnosti a jednak zatím nezastupitelným nástrojem její politické reprodukce. Ať jsou definovány jako organizace lidí, se stejnými politickými zájmy, názory a cíli, snažící se získat podíl na politické moci a tím reálnou možnost dosažení těchto cílů,^{47/} nebo jako organizace utvořené pro boj za zájmy určitých skupin,^{48/} či jako artikulované organizace politicky aktivních sil společnosti, jejichž úkolem je podílet se na vytváření a kontrole mechanismu státní moci,^{49/} vždy tvoří součást politického systému občanské společnosti a je nezbytně žádoucí, aby se jejich pozice a role nevyomykaly etickým a právním normativům této společnosti. Z tohoto hlediska mají být nejen jasně a odpovědně politicky deklarovány, ale i fakticky plněny. Je to tím důležitější, že v rukou politických stran a jejich představitelů nezdědka spočívá možnost ovlivňovat rozhodování o základních otázkách života občanské společnosti. Představují mechanismy, které připravují a poskytují státu vládnoucí elitu, to znamená lidi, kteří zaujímají v orgánech státní moci a správy (zejména legislativy a exekutivy) klíčové pozice a role. Mají největší praktickou znalost politické situace ve společnosti a mohou proto předkládat návrhy na účinné řešení politických problémů, vytvářejí, šíří a prosazují politické názory, ideologie a programy, ovlivňují veřejné mínění a svými rolemi z vládnoucích či opozičních pozic integrují individuální, skupinové a územně správní zájmy do širších zájmových komplexů, ideologicky je zdůvodňují a převádějí do roviny mocenských struktur celospolečenského řízení. Proto jakékoli podstatnější odchýlení od společenského očekávání a hodnocení, vyjádřeného v platných (historicky vyvinutých a dále se vyvíjejících) normách práva a obecné morálky, působí destruktivně na stabilitu a rozvoj celého občanského společenství. Obdobně je tomu s rolemi vnitřních součástí jednotlivých

politických stran, ať vystupují v Duvergerově klasifikaci druhú účasti na činnosti strany jako voliči, aktivisté či vedoucí činitelé.^{50/}

Výmluvy některých stranických vůdců, že při plnění své politické role nebo role své strany, jen využili principu právního státu - "je dovoleno vše, co není zakázáno", svědčí o hlubokém podcenění morální stránky politického chování a o nedostatku politické kultury jak příslušného politika, tak společenského prostředí, které k tomu pasivně přihlíží. Také zde je nutno konstatovat, že dosavadní politologický výzkum neposkytuje dostatek empirických poznatků, teoreticky zdůvodněných kritérií a metodologických postupů pro exaktní vymezení míry kvality stranických pozic a rolí, ani neumožňuje přesnější objektivní hodnocení, nakolik jejich plnění odpovídá či neodpovídá standardním očekáváním jednotlivých skupin a celku občanské společnosti.^{51/}

Obdobný úkol podstatného prohloubení vědeckého výzkumu pozic a rolí je aktuální i v oblasti působení státu a práva. Je to tím naléhavější, že jde o skutečnosti, které integrují celou občanskou společnost jako její hlavní nástroje samoregulace, ochrany a politického řízení. Stát jako právtvorný subjekt plní své vnitřní a vnější funkce prostřednictvím velkého množství rolí vykonávaných jeho orgány. Ty musí být přesně definovány pomocí práva, obsahovat garance proti porušování právních předpisů a směřovat k dosažení souladu mezi právem a morálkou. Problematika vědeckého rozpracování těchto otázek v rámci politikologie, státovědy, sociologie a právní vědy je tak složitá a obsáhlá, že si i její stručné nastínění vyžaduje samostatnou studii.^{52/}

Poznámky

1/ Viz např. N. Gross, W. S. Mason, A.W. McEachern, *Exploration in role analysis*, New York 1958.

2/ Srov. B. Buchhofer, heslo Position, soziale, in: *Lexikon zur Soziologie*, Westdeutscher GmbH, Opladen 1977.

3/ Viz blíže R. Dahrendorf, *Die Sozialstruktur des Betriebes*, Wiesbaden 1959; R. Dahrendorf, *Soziale Position*, in: W. Bernsdorf (Hrsg.), *Wörterbuch der Soziologie*, 1969; R. Dahrendorf, *Sozialer Status*, in: *tamtéž*.

4/ D. Krech, R. S. Crutchfield, E. L. Ballachey, *Individual in Society*, New York, San Francisco 1962.

5/ J. Szczepański, *Základní sociologické pojmy*, Praha 1966, str. 103.

6/ Z. Bauman, *Sociologie*, Orbis, Praha 1965, str. 90.

7/ Viz blíže např. R. Linton, *The Study of Man*, New York 1936.

8/ U hodnot jde vždy o relevantnost objektu pro subjekt, tedy o souvztažnost kontextuální souvislosti. Podle konkrétních dimenzí uvedených rovin a "partnerů" společenského vztahu je možno hodnoty místa (postavení) v sociálním systému členit na individuální, sociální, obecné, vnitřní vnější, skutečné, potencionální apod.

9/ R. Linton, *op. cit.*

10/ J. Szczepański, *op. cit.*, str. 103: "Společenská pozice neboli společenský status je dána určitou prestiží, stupněm uznání, kterým je označován výkon určité role v dané skupině."

- L. A. Coser, S. L. Nock, P. A. Steffan, D. Spain, *Introduction to Sociology*, 3.ed., San Diego, New York, Chicago 1991.
- 11/ I. Robertson, *Society: A Brief Introduction*, New York 1989.
- 12/ Např. H. M. Johnson, *Sociology: A Systematic Introduction*, London 1968. A. McLung (ed.), *Principles of Sociology*, New York, 1965. E. H. Powell, *Occupation, status and suicide*, American Sociological Review 1958/2.
- 13/ Např. N. Gross, W. S. Mason, A. W. McEachern, *Exploration in role analysis*, New York 1958.
- 14/ B. Barber, *Science and the Social Order*, New York 1952. J. A. Kahl, *The American Class Structure*, New York 1957.
- 15/ D. Krech, R. S. Crutchfield, E. L. Ballachey, *Individual in Society*, New York - San Francisco 1962.
- 16/ R. Dahrendorf, *Homo sociologicus*, Köln und Opladen 1972.
- 17/ Za jeden z nejpropracovanějších pohledů na genezi pojmu role před vznikem teoretických koncepcí jeho obsahu je obvykle považována práce francouzské autorky A. M. Rocheblave-Spenlé, *La notion de rôle en psychologie sociale*, Paris 1962.
- 18/ R. Linton, *op. cit.*, str. 114.
- 19/ T. R. Sarbin, *Role Theory*, in: G. Lindzey (ed.), *Handbook of Social Psychology*, Cambridge 1954.
- 20/ J. L. Moreno, Z. D. Zeleny: *Role theory and Sociodrama*, in: J. Roucek (ed.), *Contemporary sociology*, New York 1958.
- 21/ Viz např. R. Stark, *Sociology*, Belmont 1992, M. M. Rosenberg, W. B. Schaffir, A. Turowetz, M. Weinfeld, *An Introduction to Sociology*, Toronto, New York, London 1987. L. A. Coser, S. L. Nock, P. A. Steffan, D. Spain (eds.), *op. cit.*; J. Szepeaňski, *Elementarne pojecia socjologii*, Warszawa, 1963.
- 22/ R. Dahrendorf, *Homo sociologicus*, *op. cit.*, str. 49.
- 23/ T. Parsons, E. Shils, *Toward a General Theory of Action*, New York 1962.
- 24/ Viz bliže E. Urbánek, *Marxismus v konfrontaci s buržoazní koncepcí sociální role*, Acta universitatis Carolinae, philosophica et historica monographia LXXIX 1979.
- 25/ Viz bliže T. Parsons, E. Shils, *op. cit.*
- 26/ T. M. Newcomb, *Social Psychology*, New York 1950. T. R. Sarbin, *op. cit.*
- 27/ Viz bliže P. L. Berger, P. Neuhaus, *Movement and Revolution*, Garden City 1970.
- 28/ Viz bliže E. Goffman, *Encounters: Two studies in the Sociology of Interaction*, Indianapolis 1961; E. Goffman, *Das Individuum im öffentlichen Austausch, Mikrostudien zur öffentlichen Ordnung*, Frankfurt 1974.
- 29/ Z mnoha prací, které jsou tomu věnovány, je možno jmenovat alespoň S. F. Nadel, *Elements of Social Organization*, London 1951; H. C. Warren, *Dictionary of Psychology*, Boston, London 1935; J. Zieleniewski, *Organizacja zespollow ludzkich*, Warszawa 1967; A. R. Radcliffe - Brown, *On the Concept of Function in Social Science*, American Anthropologist, 37, 1935; J. A. Bláha, *Sociologie*, Praha 1968; R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, New York 1968; D. B. Brinkerhoff, L. K. White (eds.), *Sociology*, St. Paul, New York, Los Angeles, San Francisco 1991; A. W. Franke, *The Encyklopaedia of Sociology*, Quilford 1981; H. M. Johnson, *Sociology*, London 1968.
- 30/ B. Geist, *Sociologický slovník*, Victoria Publishing, Praha 1992.
- 31/ R. Linton, *op. cit.*
- 32/ J. H. Fichter, *Sociology*, Chicago 1957.
- 33/ S. F. Nadel, *The Theory of Social Structure*, London - Glenscoe 1957.

- 34/ H. Popitz, *Der Begriff der sozialen Rolle als Element der soziologischer Theorie*, Recht u. Staat 1968, str. 331-332; T. M. Newcomb, *op. cit.*
- 35/ Viz blíže R. K. Merton, *The role - set: Problems in Sociological Theory*, British Journal of Sociology, 1957, str. 106-120.
- 36/ A. Ferguson, *An essay on the history of civil society 1767*, Edinburg 1966.
- 37/ A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nation*, 1776.
- 38/ G. W. F. Hegel, *Sočinenija*, díl 7, Moskva, Leningrad 1934; Tcentýž, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 1821; Srov. též M. F. Ovsjannikov: Hegelova filosofie, Praha 1962, str. 222 an.
- 39/ Viz blíže L. Křížkovský, K. Adamová, *Základy politikologie*, Praha 1993.
- 40/ Viz blíže A. Gerloch, J. Hřejbek, V. Zoubek, *Ústavní systém České republiky*, Praha 1994.
- 41/ Viz blíže V. Knapp, *Teorie práva*, Západočeská univerzita, Právnická fakulta, Plzeň 1994.
- 42/ Srov. čl. 42 Listiny základních práv a svobod.
- 43/ V. Knapp, *op. cit.*, str. 29.
- 44/ Ch. H. Cooley, *Social Organization. A Study of the Larger Mind*, New York 1916.
- 45/ Viz blíže např. Z. Bauman, *op. cit.*, str. 199 an.
- 46/ H. P. Dreitzel, *Die gesellschaftlichen Leiden und das Leiden an der Gesellschaft*, Stuttgart 1972. Na straně 103 o antropologickém pojmu role v souvislosti s problematikou odcizení a ztráty identifikace.
- 47/ Viz blíže J. K. Bluntschli, *Charakter und Geist der politischen Partei*, Nördlingen 1869; S. Chodek, *Systémy politických stran západní Evropy*, Praha 1966; F. V. Calker, *Einführung in die Politik*, München-Berlin-Leipzig, 1927.
- 48/ Viz blíže M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, I. díl, Tübingen 1956.
- 49/ Srov. S. Neumann, *Modern Political Parties*, Chicago 1956.
- 50/ M. Duverger, *Les parties politiques*, Paris 1979.
- 51/ Jako výchozí studie při výzkumu identity jedince ve spojitosti s jeho rolí v občanské společnosti může sloužit - H. H. Perlman, *Persona, Social Role and Personality*, The University of Chicago Press, Chicago, London 1968, zvl. str. 178-n.
- 52/ Srov. v tomto kontextu F. Haug, *Kritik der Rollentheorie*, BRD 1972.

Summary

The Concepts "Positions and Roles" in Civil Society

The authors deal with the problem of the concept of positions and roles in the analysis of the modern pluralistic civil society. The main goal of this study is to present important theories of positions and roles as they were discussed by scientists of different orientation and specialization. The authors try to show the functions and interaction of democratic state and civil society in a variety of their positions and roles in their dynamic development. The further elaboration of this topic will be a contribution to the deeper understanding of modern statehood.